

Riksintresse för kulturmiljövården

Hjälmare kanal (D8)

Sluss och ekplantering vid Notholmen, foto KBT

KUNSKAPSUNDERLAG 2014

(2014-11-18)

Värden

Kunskapsvärde:

Kanalen vittnar om betydelsen av att binda samman Örebro och det inre av bergslagen med Mälaren, Arboga och Stockholm under tidig stormaktstid, då landtransporter ännu var tidskrävande och omständliga. Huvudsaklig transportvara järn. Kanalens betydelse som kommunikationsled visas även genom att kanalen ständigt underhölls och förbättrades trots stora driftskostnader. Dragningen visar att vattenbyggnadskonsten i landet var utvecklad trots kommande driftproblem längs sträckan norr om Kvarnsjön. Kanalansläggningen visar på ett pedagogiskt sätt de enkla mekanismer för hur vatten kan brukas för att transportera större mängder gods förbi topografiskt krångliga landskapspartier. Längs sträckan finns bebyggelse som visar på behovet av kringverksamheter för att kanalen ska kunna fungera, t.ex. broar, signalsystem, arbetar- och tjänstebostäder. De planterade ekarna visar på behovet av tillgängligt byggnadsmaterial till bl.a. slussar och fartygsreparationer. Ek har under långa tider varit reserverat för statligt skeppsbyggeri. Pråmdragarvägarna, som utmed långa sträckor finns på båda sidor kanalen, utgörs av avplanade terrasser, några meter breda, omedelbart intill själva kanalen. Här har dragdjur gått kopplade till fartygen/ pråmarna, innan båtmotorernas genomslag, och dragit dem med lina.

Upplevelsevärde:

Kanalen har höga upplevelsevärden såväl för den som färdas därpå, men även den som vistas intill denna. Pråmdragarvägarna är iland fortfarande gångbara, ibland har skog/ sly tagit över. Slussning kan upplevas vilket är en ovanlig upplevelse då det inte förekommer på många platser i landet och detta är den enda platsen i länet. Kanalen är ett trafikstråk och är en betydelsefull bärare av lokal identitet. Bebyggelse och anläggningar tillhörande kanalen kan upplevas som tillhörande en äldre anläggning. I kanalens förlängning i Västmanlands län finns kanalens centra, Hjälmare docka med stora upplevelsevärden i form av bl.a. ett flertal slussar, varv, verkstäder, minnessten, arbetarbostäder, f.d. kanalchefbostad och museum.

Bruksvärde:

Stort bruksvärde för turisttrafik och turistbesök. Vandring och fiske förekommer flitigt. Bebyggelsen intill riksintresseområdet brukas för permanent- och fritidsboende. Jordbruk och skogsbruk är viktigt inom området och bidrar till att landskapet behåller sin öppna prägel. Vägbromiljön vid Värhulta omfattar en äldre men något moderniserad svängbrokonstruktion av teknikhistoriskt och miljöskapande värde samt personalbostaden vid Sundbacken.

Mål för att tillgodose riksintresset

- kunskapsvärde, upplevelsevärde och bruksvärde

Målet är att kanalmiljön ska bevaras och kunna upplevas genom att brukas, vårdas och förvaltas. Kanalmiljöns helhetsmiljö inom Södermanlands län, och dess fortsättning in i Västmanlands län bör värnas.

I landskapet kring den riksintressanta kanalmiljön bör befintlig bebyggelse, jord- och skogsbruksmark brukas och vårdas för att öka upplevelsen, förståelsen och kunskapen om riksintresseområdet.

Lokalbefolkning, besökare och fastighetsägare ska vara medvetna om områdets värden så brukandet blir varsamt och en tillgång för bygden och samhället i övrigt.

Det innebär att:

- Aktiva åtgärder för underhåll av kanalanläggningen med alla dess kulturhistoriskt värdefulla komponenter ska främjas.
- Åtgärder ska genomföras på ett sådant vis att inte kunskapsbärande företeelser påverkas negativt. Kunskapsspridande åtgärder ska främjas.
- Åtgärder och nya verksamheter i området ska underordna sig riksintressets värden.
- Fortsatt brukande av kanalanläggningen. Båttrafiken bör fortleva.
- Kanalbankar, pråmvägar samt ekalléer underhålls.
- Bebyggelse underhålls på antikvariskt anpassat vis. Ny bebyggelse underordnas kanalanläggningens och befintlig bebyggelses struktur och utformning.
- Det omgivande kulturlandskapet kring kanalen bör brukas och hållas öppet så att kanalmiljön bevaras och även i fortsättningen förblir attraktiv.

Beskrivning

Naturgeografi

Kanalen sträcker sig 13 km från Hjälmarens i söder till Arbogaån i norr och korsar länsgränsen Sörmland-Västmanland vid Södra signal. Totalt är ca 8,5 km grävd kanal, resten utgörs av naturliga sjöar som anslutits till kanalanläggningen. Höjdskillnaden mellan Hjälmarens och Arbogaån är ca 22 meter. Höjdskillnaden fångas upp genom sammanlagt nio slussar, varav en sluss finns vid Notholmen i Södermanlands län.

Landskapet längs sträckan är mycket omväxlande från öppet småbrutet odlingslandskap till stora delvis kuperade barrskogsområden. Stränderna varierar från grävda/sprängda stolpkantade brinkar till breda bårder av kärr och före detta sjöstrand. Långa sträckor kantas av kanalbankar med en anlagd pråmdragväg i varierande skick parallellt med kanalen. Bitvis finns omfattande åldriga ekbestånd planterade på kanalbankarna ursprungligen utgörande virkesförråd för båt- och slussreparationer. Långa sträckor av kanalen söder om länsgränsen (men även norr därom) har anslutit direkt till jordbruks- och betesmarker. Kanalen har här löpt och löper genom ett tilltalande kulturlandskap med fria vyer från kanalen. Vid kanalens mynning i Hjälmarens är strandområdet sankt till följd av sjösänkingsprojekt. Mynningen är försedd med en längre stenkaj/pir med ankringspollare ut mot öppet vatten söder om slussen. Vägen fram till Notholmen löper över impediment där äldre bebyggelse återfinns. Längs de kanalsträckor där lantbruket upphört har en tilltagande igenväxning och förslyning vidtagit av kanalbankarna. Denna har på flera platser konkurrerat ut månghundraåriga ekar,

perforerar kanalbankarna och försvårar upplevelsen av det omgivande kulturlandskapet. Vid Värhulta gård passerar vägen Arboga- Västermo, här finns en vridbar vägbro som nyligen ersatts med en modernare sådan.

I den sörmländska kanalsträckningens södra delar går denna genom ett småbrutet landskap. Ju längre mot norr och länsgränsen man rör sig tättnar de omgivande markerna och övergår i skog. Vid Södra signal i riktning mot norr börjar den så kallade Bergkanalen som är ett smalare parti av kanalen som sprängts, eventuellt genom tillmakning, genom ett bergigare skogsområde. Länsgränsen passerar Bergkanalen och delar denna mellan de två länen.

Dagens landskapsbild

Se rubriken Naturgeografi.

Dagens brukande

Friluftsområde. Turistbåttrafik. Fritidshus. Jordbruksmark med tillhörande gårdar. Skogsbruk.

Dagens bebyggelsestruktur

Vid Notholmen i söder finns Hjälmare kanals enda sluss med slussvaktarstuga i länet. Vålbevarade tjänstebostäder tillhörande kanalansläggningen finns vid Södra signal, Marieberg och Sjöfallet i norr, närmare Västmanlandsgränsen. I området kring riksintresset återfinns ett antal gårdar och torp inom området som alla i någon form varit berörda av kanalansläggningen. Flertalet gårdar och torp är ålderdomliga och ännu välbevarade. Vid Värhulta finns en större gårdsanläggning med äldre bebyggelse. Vid Sundbacken finns en mindre vägbromiljö där länsvägen korsar kanalen. Här finns en äldre tjänstebostad ombyggd under senare delen av 1900-talet och stenfundamentet till en äldre vägbro samt en manöverbyggnad från efterkrigstiden för vridbrons manövrerande.

Strax norr om Södra signal vid den f.d. sjön Lillsjön (nu myr) löper den äldsta kanalansläggningen från 1600-talet mot nordväst i ett äldre läge i förhållande till nuvarande sträcka. Den äldre sträckan är belägen i Västmanlands län.

Historiska skikt:

Kanalen började byggas år 1629 och tog 10 år att uppföra. Initiativtagare var kung Gustaf II Adolf. Den kallades ursprungligen Hjelmare slussverk och senare Arboga graf. Dess sträckning i Södermanlands län är i princip den samma som under 1600-talet. Kanalen hade en föregångare kallad Hertig Karls grav som var i drift 1610-1650 och löpte mellan Hjälmarens förbi Eskilstuna och Torshälla och ut i Mälaren.

Vid Arninge märke finns en vattenståndsmätare från år 1757 inhuggen i berg. Ombyggnadsarbeten skedde bl.a. 1770-1776. Mellan åren 1819-1831 moderniserades kanalen, bl.a. breddades den och fick i Västmanlands län en helt ny sträckning. Den gamla sträckningen med ruiner av flera slussdockor från 1600-talet löper parallellt med och väster om ”nya kanalen”, från Kvarnsjön till Arbogaån, och brukas för vattenkraftsändamål.

Slussarna byggdes om efter anvisningar av Göta kanals grundare Baltzar von Platen. Huvuddelen av dagens utformning av kanalansläggningen är från ombyggnationsarbetena i början av 1800-talet. Servicebebyggelse tillhörande kanalansläggningen är i huvudsak från sent 1800-tal precis som torp och gårdsbebyggelse i närområdet. Prämdragarvägarna utgör påtagliga vittnesbörd om en tid då fartyg gående i kanalen inte kunde göra det för egen maskin utan krävde dragdjur som drog fartygen från land. Den grova planterade ekarna längs kanalen visar på kanalens långa kontinuitet samt speglar betydelsen av att dels binda jorden i kanalbankarna men även att ha nära tillgång till grov ek som reparationsvirke före en tid av i huvudsak skepp och slussportar av stål. Hjälmare kanals mycket omfattande arkiv förvaras i Uppsala landsarkiv. Bl.a. finns där en utförlig ritningssamling.

Värdetext 1987

Hjälmare kanal: En av de äldsta kanalbyggena i landet, påbörjat som träslussar i Eskilstunaån 1595-1616. Projektet genomfördes i ett västligare läge 1629-39 och fick sin nuvarande sträckning 1819-39. I samband med sjösänkingsföretag fördjupades kanalsträckningen närmast Hjälmarens 1877-87. Ekplanteringarna längs kanalens sidor var avsedda för kommande slussreparationer.

Historiska näringar:

Ursprungligen anlagd för järntransporter mellan bergslagen i Örebro län och Stockholm. Senare allmän godstransportled. Persontrafik.

Kommunikation:

Se ovan.

Samhällsfunktioner:

Viktig kommunikationsled mellan landets centrala inre delar och Mälardalen/ Stockholm under stormaktstiden och under industrialismen.

Kanalens administrativa centrum är Hjälmare docka i Västmanlands län. Här finns fortfarande båtvarv, verkstäder, f.d. kanalchefbostad, arbetarbostäder osv. Tjänstebostäder vid bla Notholmen, Sundbacken och Södra Signal visar på en tid då anläggningen var så personalkrävande att det krävdes personal boende intill specifika delar av kanalen för att sköta dess drift.

Makt:

Statens långvariga kontroll över kanalen visar betydelsen som central kommunikationsled i rikets logistiksystem.

Vems landskap:

Kanalen dominerar sitt landskapsrum sedan den uppfördes. Tilltagande igenväxning längs kanalen äventyrar detta värde.

Visuella/ historiska samband:

De visuella sambanden mellan omgivande öppen mark och kanalanslaggnings är väsentlig. Man får här koppling till det omgivande kulturlandskapet och lantbruket som gränsar till kanalen. Likaså är siktlinjerna i kanalens sträckning viktiga att upprätthålla. Bebyggelsen och slussen vid Notudden, vridbron samt bebyggelsen på båda sidor kanalen vid Södra signal utgör tydliga visuella komponenter kopplade till kanalens verksamhet.

Koppling till naturgeografi:

Naturgeografins koppling till kanalens utformning är central. Naturliga höjdskillnader har styrt kanalens dragning och fångats upp med hjälp av slusspartier och bergskärningar. Sträckningen genom Södermanlands län innefattar färre höjdskillnader jämfört med kanalens norra dragning i grannlandet. Kanalen har vid uppförandet och ombyggnationen under 1800-talet avvägs i ungefär samma plan som de marker den passerar, medelst skärningar och kanalbankar. Detta framträder fortfarande tydligt i landskapet. Omgivande bebyggelse är i huvudsak placerad på impedimentmark.

Administrativa uppgifter

Namn och identitet: Hjälmare kanal (D 8)

Socken: Västermo socken

Kommun: Eskilstuna

Karaktärstyp: Kanalmiljö (kommunikationsmiljö)

Karaktärsord: Kanal, kulturlandskap, pråmdragarvägar, tjänsteboställen, signalsystem, grov planterad ek på kanalbankar

Befintliga skydd

Kanalen saknar idag juridiskt skydd förutom de allmänna skyddsreglerna i Plan- och bygglagen. I Västmanlands län har en byggnadsminnesutredning utförts av Västmanlands läns museum.

Arnö märke är skyddad som fast fornlämning enligt 2 kap Kulturmiljölagen.

Ej utrett: Riksintresse för friluftslivet 3 kap 6 § MB, Riksintresse för rörliga friluftslivet 4 kap 2 § MB, Biotopskydd för ädellövskog, alléer, vattendrag.

Uttolkning av gräns 2014

2014 gräns avser att ungefär följa en gräns som markerats på Häradskartan, ca 50 meter på var sida om kanalen. Mindre utvidgningar omfattar bebyggelsemiljöer med äldre tjänstebostäder för personal anställda för underhållsansvar av kanalen.

Tid	Bebyggelse	Markanvändning	Kommunikation	Samhällsideologi Makt/sociala	Karaktärsområden/ -lämningar Illustrationsförslag
1600-talet	1629-39, kanalen anläggs. Inga samtida spår kvar från denna tid i Södermanlands län (Bergkanalen?) men i Västmanlands län finns kanalsträckningar och slussruiner kvar från 1600t.		Kanal, Vägnät	Stormaktstid, järnut-skeppning	1600-talskartor. Bergkanalen
1700-talet	Kanalen byggs om 1770-76. Arnö märke 1757		Kanal, vägnät	Merkantilism	
1800-talet	1819-31, kanalen moderniseras. Kanalen får sitt huvudsakliga utseende den har idag. Tjänstebostäder från sent 1800-tal. Lant- och skogsbruk i närområdet.		Kanal, vägnät, pråmdragarvägar	Begynnande industrialism	Notholmens slussanläggning
1900-talet	Bebyggelse och markanvändning i stort som under sent 1800-tal. Turist- och fritidsanläggning från senare delen av 1900-talet.		Kanal, landsvägar	Postindustrialism	